

Razvoj kao sloboda. Postekonomizam Amartye Sena

Rade Kalanj

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Polazeći od konstatacije da je ekonomizam (ekonomistička redukcija) već uvriježena i trajna značajka teorija razvoja, tekst prikazuje jedan specifični pokušaj prevladavanja ekonomističkog ograničenja. Riječ je o teoriji razvoja ekonomskog teoretičara i nobelovca Amartye Sena koji zagovara vrlo razrađenu koncepciju postekonomizma. Sen definira razvoj kao slobodu, pri čemu razlikuje supstancijalne i instrumentalne slobode i inzistira na njihovoj empirijskoj međupovezanosti. U tom su poimanju razvoja izložene sve njegove bitne dimenzije, od tržišta i države do političkih i građanskih sloboda, važnosti demokratskih institucija i protektivno–socijalne uloge demokracije. Veličajući slobodu, poistovjećujući je s razvojem, Sen nikada ne zaboravlja realne granice sloboda i demokracije, ali je toliko uvjeren u svoju osnovnu tezu da odlučno tvrdi kako u poretku slobode i demokracije nije moguća ni glad, to najtežobnije iskušenje razvoja.

Ključne riječi: demokracija, ekonomizam, glad, razvoj, sloboda, socijalni aranžmani, supstancijalna sloboda, tržište

PROTUSLOVLJA RAZVOJA I STAJALIŠTE SLOBODE

U izgradnji teorija razvoja ekonomska znanost od početka zauzima središnje mjesto jer se smatra samorazumljivim da je njezinim kriterijima, mjerilima i pokazateljima svojstvena pouzdana egzaktnost kakvu ne može dostići ni jedna druga socijalna znanost. Međutim, u teorijskim i interdisciplinarnim prijedorima o problemima razvoja ekonomski pristup trpi stalne kritičke prigovore koji se uglavnom svode na tezu o ograničenosti ekonomizma. Ekonomizam je ona vrsta redukcije koja društvene procese svodi na kvantitativne konstrukcije i za volju »pouzdate egzaktnosti« ispušta iz vida sve druge dimenzije društveno–povijesne stvarnosti. Istini za volju, takav doslovni ekonomistički ključ prebiva samo u glavama i diskursima »tehničara« i »eksperata« koji opslužuju aparate političke moći, ali ekonomistička je avet trajni pratitelj teorijsko–znanstvenog poimanja razvoja. Da je tome tako svjedoče i brojni, vrlo poznati ekonomski teoretičari razvoja koji su davno razračunali s ekonomizmom ali u svojim razmatranjima ne propuštaju naglasiti da se bez nadilaženja njegove vladajuće referencijalnosti ne može napraviti nikakav korijeniti pomak u razvojnom mišljenju (Hirschman, 1958; Martinussen, 1997; Landes, 1998).

Među takve, postekonomističke ekonomske teoretičare spada i Amartya Sen, koji je u širem kulturnom mnijenju postao poznat tek kada je 1998. godine dobio Nobelovu nagradu za ekonomsku znanost. Sen je Indijac međunarodne znanstvene reputacije i intelektualac globalnog angažmana. Pored svog znanstveno–istraživačkog rada i akademskog djelovanja na prestižnim sveučilištima i istraživačkim ustanovama (primjerice, Institute for Advanced Studies, Princeton, Harvard University, World Institute of Development Economics Research) nekoliko je godina obavljao visoke dužnosti u Svjetskoj Banci, što mu je omogućilo cjelovit uvid u empiriju svjetskih ekonomskih

odnosa i neposrednu komunikaciju s različitim razvojnim interesima i koncepcijama. U njegovu intelektualnom profilu, pogledima i idejama prepoznatljivi su utjecaji kulture iz koje je ponikao i upravo ta nezapadnjačka komponenta mišljenja, bliskije povezana s problemima trećeg svijeta, daje mu stanovitu prednost i izvornost u odnosu na europske i američke teoretičare. Cijeli se Senov opus bavi pitanjima razvoja. Čak i ona djela u kojima propituje neke od tipičnih socioekonomskih koncepata (racionalni izbor, kolektivni izbor, blagostanje, ekonomska etika, komparativna analiza rasta) situirana su u perspektivu mišljenja o razvoju. To je realna pozadina svih krajnjih značenja i empirijski okvir u kojemu više ili manje apstraktne socioekonomske kategorije zadobivaju svoj ljudski i socijalni smisao. Pogledamo li naslove glavnih Senovih djela odmah ćemo zapaziti tu trajnu značajku njegova spoznajnog interesa: **Kolektivni izbor i društveno blagostanje, O ekonomskoj nejednakosti, Zaposlenost, tehnologija i razvoj, Siromaštvo i glad, Izbor, blagostanje i upravljanje, Resursi, vrijednosti i razvoj, Životni standard, O etici i ekonomici, Glad i javno djelovanje, Preispitivanje nejednakosti, Razvoj kao sloboda**. Ako bi u tom bibliografskom inventaru trebalo izdvojiti neko od djela koje je tematski najizričnije a koncepcijski naj-reprezentativnije onda je to **Razvoj kao sloboda**. U njemu je sadržana bit i sinteza jednog posve osebujnog, **postekonomističkog** poimanja razvoja.

Sen polazi od jednostavnih činjeničnih konstatacija koje su toliko istinite i točne da ih nitko ne može dovoditi u pitanje. U tom ga pogledu ništa posebno ne razlikuje od drugih teoretičara osim njegov posebni senzibilitet za težinu promatranih i dobro poznatih činjenica. A to je mnogo jače od hladnog znanstveno–akadenskog diskursa. Gledajući iz obzorja tih teških činjenica Sen drži da je ključno protuslovlje suvremenog svijeta eminentno **razvojne** naravi. Taj svijet karakterizira neviđeno obilje kakvo je prije stotinjak ili dvjesto godina bilo teško i zamisliti. Pored golemih promjena koje su zahvatile ekonomsku sferu, u dvadesetom su stoljeću uspostavljeni oblici demokratske i participativne demokracije kao najprikladnijeg modela političke organizacije. Pojmovi ljudskih prava i političkih sloboda posvuda su postali dijelom prevladavajuće retorike. Ljudi u prosjeku žive mnogo duže nego prije. Različita područja svijeta mnogo su bliskije povezana nego u prošlosti. To je očigledno ne samo na polju razmjene, trgovine i komunikacija nego i na razini »interaktivnih ideja i ideala«. No taj vrlo svijet »neviđenog obilja«, sloboda, demokracije, prava i međupovezanosti istodobno prekriva mračna slika teškog siromaštva, bijede i obespravljenosti. Na djelu su mnogi stari i novi problemi, prije svega opstojnost siromaštva i nezadovoljenih elementarnih potreba, raširenost neishranjenosti i gladi, povrede elementarnih političkih i temeljnih sloboda, zanemarivanje interesa i djelovanja žena, zabrinjavajuća ugroženost našeg okoliša i održivosti našeg ekonomskog i društvenog života. Mnogi od nevedenih oblika oskudice susreću se ne samo u siromašnim nego i u bogatim zemljama svijeta.

Bitna uloga razvoja proizlazi upravo iz tog ključnog protuslovlja. On je jedini način djelovanja kojim se prevladavaju sveprisutne disproporcije i premošćuje provalija između dobitnika i gubitnika »svjetskog sustava«. To je lako postulirati ali ne i zbiljski provesti. Provedba, međutim, ne ovisi samo o pukoj volji mnogovrsnih formalnih i neformalnih, individualnih i kolektivnih, institucionalnih i neinstitucionalnih aktera nego i o **koncepciji** koja daje smisao i smjer praktičnom djelovanju. Pojmovi u ovom slučaju nisu neobvezatne knjiške apstrakcije nego operacionalna refleksivna sredstva koja se svakodnevno provjeravaju u iskustvu. Stoga se postavlja pitanje što je doista

razvoj i je li moguća neka temeljna definicija koja je toliko supstancijalna da izriče njegovo univerzalno načelo i toliko otvorena da može obuhvatiti njegove najvažnije pojedinačne aspekte.

Svi ozbiljniji teoretičari razvoja teže za takvom definicijom iako ih razumljiva bojazan od **esencijalizma** navodi na zaključak da se ipak valja držati nekog ili nekih područja iskustva koja su sama po sebi dovoljno poopćiva i bitna i iza kojih je, prema tome, nepotrebno tragati za nekim možda supstancijalnijim načelom. Iz tog opreznog esencijalizma u pravilu nastaju definicije koje **status bitnosti** dodjeljuju bilo ekonomskom, bilo socijalnom, bilo političkom, bilo kulturnom iskustvu ili pak definicije koje objedinjuju sve te dimenzije i na taj se način nastoje približiti što je moguće **integralnijem** poimanju. Sen se ne boji esencijalizma i u njegovim razmatranjima nema ni pomena o **epistemološkim razlozima** koji bi ga sprječavali da odrješito formulira središnje načelo svoje koncepcije. Ukratko, i posve jednostavno, on razvoj definira kao **slobodu**. »Razvoj je, kaže on, proces širenja zbiljskih sloboda koje ljudi žive«. Razvojni se proces događa kao »uklanjanje različitih tipova neslobode koji ljudima ostavljaju malu mogućnost izbora i neznatne šanse za njihovo opravdano djelovanje. Uklanjanje supstancijalne neslobode konstitutivni je moment razvoja« (Sen, 1999–XII). Ni u drugim teorijama razvoja moment slobode nije zaboravljen, ali nigdje nije tako izričito proklamiran kao bitno načelo. Posvuda mu se daje veliko značenje, ali ga se uvijek stavlja na kraj a ne na početak diskurzivnog i empirijskog procesa. On je točka do koje tek treba dospjeti a ne ishodište od kojeg se mora polaziti. Sen obrće taj poredak pojmova. Sloboda je za njega ishodište bez kojega razvoj ne može biti ni pravedan ni trajan ni integralan. Ako ne polazi od stajališta slobode uvijek će ga ograničavati razni oblici neslobode koji se ne mogu nadvladati ni najspektakularnijim uspjesima nekih ekonomskih grana, društvenih sektora, socijalnih grupa ili dijelova svijeta.

No odmah se može prigovoriti da od takvog tipa mišljenja nema velike koristi ukoliko se prethodno ne utvrdi značenje pojma slobode koji, očigledno, ima nadodređujući status. Misli li se tu na filozofsko–antropološko, političko, ekonomsko–socijalno ili neko drugo, možda znatno elementarnije ili svemu prethodeće poimanje slobode? Sen ne otvara raspravu takve vrste jer, po svemu sudeći, drži da su one apsolvirane u raznim tradicijama, uključujući dakako i tradiciju istočnih kultura, ponajprije onu budističku. Uvažavanje slobode nije ograničeno isključivo na jednu kulturu i zapadne tradicije nisu jedine »radile« na pripremi društvene misli zasnovane na slobodi. Vrlo se često poziva na Aristotela, ali ne toliko zbog njegovih ideja o slobodi koliko zbog njegovih analitičkih pouka o etičkim i političkim problemima. Aristotel je tematizirao »opće dobro« koje svakako pretpostavlja neko poimanje slobode, ali to poimanje ne dolazi do osobita izražaja jer je uvijek utopljeno u razmatranja o ljudskom djelovanju, što Sen ipak uzima u obzir kao dobru referenciju za utemeljenje svoga stajališta. On prihvaća tezu da je sloboda nerazdvojno povezana s djelovanjem, ali ne dopušta da se za volju te simbioze previdi **primarnost** činjenice slobode. U intenzivnoj i još uvijek otvorenoj debati što su je sedamdesetih godina pokrenuli radovi političkih filozofa Johna Rawlsa i Roberta Nozicka opredjeljuje se za Rawlsovu tezu o **primarnosti prava** jer ona uključuje društveno prihvatljivo poimanje slobode, a Nozickovo apsolutiziranje slobode smatra **libertarijanskim** i neprikladnim za utemeljenje pravednosti (Sen, 1987; Sen, 1999:63:67; Ricoeur, 2000:37:42). U svom određenju slobode Sen, s najvećim respektom, slijedi Adama Smitha kojeg priznaje kao

svog učitelja ne samo u području ekonomske teorije nego i u području moralnog mišljenja. Smith mu je poučan i prihvatljiv zbog toga što proizvodnu i razmjensku slobodu individualnih aktera promatra kao temeljnu ljudsku sposobnost za djelovanje.

Na crti tog shvaćanja, i u ambiciji da što određenije zahvati empirijsku stranu razvoja, Sen uvodi razliku između dviju vrsta sloboda: **supstancijalnih** i **instrumentalnih**. Ta je razlika važna zbog toga što se pokatkad u općem patosu elementarnih sloboda zanemaruju njihovi posebni, formalno konstituirajući oblici i, obrnuto, zbog toga što se u konstituiranju posebnih sloboda previđa njihova supstancijalnost. Supstancijalnu je slobodu moguće definirati »kao sposobnost osoba da oblikuju vlastiti život dostojan poštovanja. Ta se sposobnost može uklopiti u javnu politiku, kao što zbiljska upotreba participativnih sposobnosti može utjecati na sposobnost same javne politike«. U najelementarnijem smislu »sloboda je sposobnost da se preživi a ne da se podlegne preranoj smrtnosti... Ona obuhvaća kako **proces** koji osiguravaju slobodu djelovanja i odlučivanja tako i **pogodnosti** koje su ljudima dostupne u njihovu osobnom i društvenom životu«. Nadalje, »sloboda nije samo temelj za prosuđivanje uspjeha ili neuspjeha nego i određujući princip individualne inicijative i društvene djelotvornosti. Najveća sloboda obuhvaća sposobost čovjeka da pomogne samome sebi te da istodobno utječe na svijet, što je bitno za proces razvoja« (Sen, 1999: 13:34).

Instrumentalne je slobode lakše definirati jer se strukturiraju na posebnim područjima društvenog iskustva koja po svojoj naravi ograničavaju difuznost pojmova. Sen konceptualizira pet glavnih instrumentalnih sloboda: **ekonomske pogodnosti**, **političke slobode**, **socijalne olakšice**, **jamstva transparentnosti** i **protektivnu sigurnost**. Široko shvaćene političke slobode, s nezaobilaznom komponentom građanskih prava, omogućuju ljudima da odlučujuće utječu na načela i aktera vladavine. One, dakako, uključuju mogućnost izbora i kritike vladajućih autoriteta, slobodu političkog izraza i nekontroliranih medija, slobodu opredjeljivanja za različite političke stranke itd. Ukratko, njihovo zajedničko ime jest demokracija. Ekonomske se olakšice odnose na mogućnosti pojedinaca da ekonomske resurse koriste u svrhu potrošnje, proizvodnje i razmjene. Osobni ekonomski položaji ovise o vlastitim ili dostupnim resursima, kao i o uvjetima razmjene, to jest o relativnim cijenama i djelovanju tržišta. Ako proces ekonomskog razvoja uvećava dohodak i bogatstvo države to bi se moralo očitovati i kao odgovarajuća poboljšica ekonomskog položaja stanovništva. Bitno je zapravo naglasiti da odnos između nacionalnog dohotka i bogatstva, s jedne, i ekonomskog položaja pojedinaca (ili obitelji), s druge strane, nalaze uspostavu određenog distributivnog modela. Socijalne se olakšice ponajviše dokazuju u društvenim aranžmanima na području **obrazovanja**, **zdravstvene zaštite** itd., koji utječu na unapređivanje individualnih supstancijalnih sloboda. Te su olakšice značajne ne samo na razini privatnih života (zdrav život, preventivno suzbijanje bolesti, izbjegavanje prerane smrtnosti) nego i na razini djelotvornijeg sudjelovanja u ekonomskim i političkim aktivnostima. Bez odgovarajuće pismenosti i na njoj zasnovane političke obaviještenosti ne može se sudjelovati u ekonomskim aktivnostima koje, u doba globalne ekonomije, podliježu specifičnim kriterijima i nastoje se »deregulacijski« otrgnuti od bilo kakve kontrole. Važnost jamstava transparentnosti proizlazi iz činjenice društvenih interakcija i odnosa među pojedinačnim akterima, iz njihovih međusobnih očekivanja. To je činjenica koja upućuje ne logičan zaključak da društvo mora funkcionirati sukladno nekim temeljnim pretpostavkama **povjerenja**. Jamstva transparentnosti

očituju se kao potreba otvorenosti koju ljudi očekuju u svojim interakcijama, kao sloboda međusobnog odnošenja koja iziskuje uzajamnu jasnoću. Ako je uzajamno povjerenje ozbiljno narušeno tada većina ljudi bježi od otvorenosti. Osim toga, jamstva transparentnosti igraju najefikasniju ulogu u sprječavanju korupcije, financijske neodgovornosti i mutnih utilitarnih zahvata. Protektivna sigurnost proizlazi iz okolnosti da mnogi ljudi, čak i uz povoljno djelovanja ekonomskog sustava, mogu pretrpjeti znatno osiromašenje kao posljedicu materijalnih promjena koje, kratkoročno ili dugoročno, pogađaju njihov život. Ona je potrebna ponajprije zbog socijalne sigurnosti kojom se pogođeno pučanstvo spašava od bijede, neishranjenosti i smrti. Protektivna sigurnost uključuje čvrste institucionalne aranžmane kao što je pomoć nezaposlenima, mjere javne politike u otvaranju radnih mjesta, ublažavanje najgorih socioekonomskih generatora gladi itd. Sve su te slobode, formalno gledano, instrumentalne, ali one također igraju supstancijalnu ulogu jer unapređuju **opću sposobnost ljudske osobe**. Bez njih bi razvoj bio puka fikcija. Stoga ih Sen, naglašavajući tu njihovu ulogu, pokatkad naziva i **empirijskim slobodama**. Ali empirijski je još važnija njihova međupovezanost. Tamo gdje nema političkih sloboda teško je govoriti o ekonomskih pogodnostima, a tamo gdje nema protektivne sigurnosti dolaze u pitanje i socijalne olakšice itd.

RAZVOJ, SOCIJALNI ARANŽMANI I TRŽIŠTE

To na slobodi zasnovano poimanje prirode razvoja nije isključivo prema drugim pristupima. Dapače, ono je vrlo elastično i inkluzivno, no nikako na štetu svog temeljnog distinktivnog obilježja. To ga obilježje (usredotočenost na slobodu) razlikuje od pristupa koji razvoj bez ostatka poistovjećuju s raznim vrstama mjerljivih pokazatelja: rastom društvenog bruto proizvoda, povećanjem osobnih prihoda, industrijalizacijom, tehnološkim napretkom, društvenom modernizacijom. Razumije se da rast društvenog bruto proizvoda ili individualnih prihoda može biti vrlo značajno **sredstvo** širenja sloboda što ih uživaju članovi nekog društva. Ali sloboda ovisi i o nizu drugih determinanti, kao što su socijalni i ekonomski aranžmani (primjerice, olakšice za obrazovanje i zdravstvenu zaštitu) ili politička i građanska prava (sloboda sudjelovanja u javnoj raspravi i izborima). Isto tako, industrijalizacija, tehnološki napredak i društvena modernizacija mogu supstancijalno pridonijeti širenju ljudske slobode, ali uspjeh tog procesa ovisi i o sklopovima vrijednosti i tradicija pojedinih naroda. Odnosnje prema temeljnim vrijednostima i tradicijama moguće je i kao slobodno sudjelovanje (opredjeljivanje) i kao slijepo pokoravanje odlukama vjerskih ili svjetovnih autoriteta. Konzekvencije te razlike nisu beznačajne za Senovo cjelovito višedimenzionalno poimanje slobode. »Ako je sloboda ono što unaprjeđuje razvoj tada je to najvažniji argument zbog kojeg se usredotočujemo na taj cjeloviti cilj a ne na neka posebna sredstva ili neku posebnu listu instrumenata. Poimanje razvoja kao širenja supstancijalnih sloboda usmjerava našu pozornost na ciljeve zbog kojih je razvoj važan a ne na određena sredstva koja svakako igraju značajnu ulogu u tom procesu« (Sen, 1999:33).

U svjetlu tog stajališta potpuno je razumljivo Senovo odbacivanje **utilitarizma**. U tradicionalnoj utilitarističkoj etici korisnost je definirana kao sreća i zadovoljstvo, a ponekad i kao ispunjenje želja. To poimanje korisnosti kao »mentalne matrice« (sreće ili zadovoljstva) zagovaraju ne samo »klasični filozofi« utilitarizma, kao što je Jeremy

Bentham, nego i brojni utilitaristički ekonomisti (Francis Edgeworth, Alfred Marshall, A. C. Pigou i Dennis Robertson). Granica njihova mišljenja sadržana je u subjektivizmu te »mentalne matrice« kojom se zapravo izražava puka psihološka prilagodba raznim stanjima i razinama dohotka i bogatstva. Nešto modernije poimanje susrećemo u suvremenoj **teoriji izbora**, koja korisnost više ne izjednačuje sa zadovoljstvom ili ispunjenjem želja već je poima kao »numeričku predodžbu osobnog izbora«. Taj pristup ima stanovite prednosti, ali njegova je ograničenost u tome što ne vodi računa o »interpersonalnoj usporedivosti na izboru zasnovanih korisnosti i preferencija« (Sen, 1992; Sen, 1999:68). Stoga Sen konstatira da tumačenje korisnosti kao »numeričke predodžbe preferencija« ne rješava teškoće što proizlaze iz raznolikosti dohodovnih položaja i prednosti. On ustanovljuje pet različitih izvora iz kojih proizlaze varijacije između naših realnih prihoda i prednosti što ih oni pružaju.

Na prvom su mjestu **osobne heterogenosti**. One svjedoče o tome da ljudi imaju »disparatna« fizička svojstva vezana za nesposobnost, bolest, dob ili spol i da to uvjetuje različitost njihovih potreba. Primjerice, bolesnoj je osobi, u borbi protiv elementarne ugroženosti života, neophodan veći prihod nego zdravu čovjeku. Onesposobljenu je čovjeku potrebna neka proteza, starcu valja pružiti potporu i pomoć, trudnici primjerenu ishranu itd. Razumije se da »kompenzacija nevolja« realno varira i da se neke od njih ne mogu popraviti nikakvim dohodovnim transferima, ali ostaje činjenica životnih različitosti i različitosti u elementarnim potrebama. Na drugom su mjestu **raznolikosti okoliša**, što se ponajprije odnosi na klimatske prilike (temperaturne razine, kišnost, poplave), koje mogu utjecati na način upotrebe prihoda. Odjevni izdaci siromašnih u hladnim podnebljima drukčiji su od odjevnih zahtjeva jednako siromašnog ljudstva u toplim predjelima. Infektivne bolesti (malaria, kolera, AIDS) dramatično narušavaju kvalitetu života u nekim područjima. Svemu tome, dakako, treba još dodati zagađivanje i druge ekološke nevolje. Na trećem su mjestu značajke **društvene sredine**. Riječ je naime o tome da pretvaranje osobnih prihoda i resursa u kvalitetu života ovisi i o društvenim uvjetima, a to primjerice znači o obrazovnim aranžmanima, prisutnosti ili odsutnosti zločina na određenim mjestima itd. Problemi epidemiologije i zagađanja istodobno su ekološke i društvene naravi. Kao što pokazuje novija literatura o »socijalnom kapitalu«, pored socijalnih olakšica vrlo značajnu ulogu mogu igrati i odnosi u **zajednici**. Četvrto su razlike koje se javljaju u **relacionoj perspektivi**. Ona govori o tome da su različitim zajednicama, ovisno o konvencijama i običajima, svojstveni različiti obrasci ponašanja spram potreba. Primjerice, **relativno** siromašnu čovjeku u bogatoj zajednici mogu biti uskraćeni neki elementarni oblici djelovanja (recimo, **sudjelovanje** u životu zajednice) iako je njegov dohodak, u apsolutnim iznosima, mnogo viši od dohodovne razine koja članovima siromašnih zajednica omogućuje znatno lakše i uspješnije djelovanje. Kao što je već zapazio Adam Smith, spremnost da se »bez stida pokažemo u javnosti« u bogatom je društvu podložna višim odjevnim standardima i potrošačkim znamenjima nego u siromašnim zajednicama. Peti je izvor **razdioba unutar obitelji**. Prihode što ih zarađuje jedan ili više članova obitelji troše svi, oni koji zarađuju i oni koji ne zarađuju. Stoga je obitelj temeljna jedinica odnošenja prema prihodima sa stajalište njihove upotrebe. Dobrobit ili sloboda pojedinaca u obitelji ovisi o tome kako se obiteljski prihod koristi u podupiranju interesa i ciljeva članova obitelji. Prema tome, unutarobiteljska razdioba prihoda ključna je »parametarska varijabla« koja individualna postignuća i pogodnosti povezuje s razinom ukupnog obiteljskog prihoda. Pravila unutarobiteljske razdiobe (poglavito ona koje se odnose na spol ili dob) mogu dovesti do velikih razlika među pojedinim članovima obitelji.

Očigledno je da Sen, za razliku od utilitarističkih i isključivo kvantitativno–dohodovnih mjerila, uzima u obzir niz parametara **socijalne** naravi bez kojih je nemoguć razvoj kao sloboda. Njegovu osjetljivost za socijalnu kompleksnost i za sociološke analitičke kriterije vrlo su brzo zapazili oni sociolozi koji u ekonomskom mišljenju traže uporište ne samo za razumijevanje društvenih promjena nego i za velike reformske zahvate u doba globalizacije. Giddens ga, braneći svoju teorijsku elaboraciju trećeg puta, svrstava među novije autore koji su »mnogo instruktivniji od etičkih liberala«, a njegov koncept »socijalnog kapitala« ocjenjuje kao **strategijsko** stajalište (Giddens, 2000:87). Ono što Sen naziva »sklopom sposobnosti« Giddens tumači kao ukupnost **osobnih sloboda** pomoću kojih se nastoji ostvariti dobrobit. »Sen svraća našu pozornost na slobodu kao socijalnu sposobnost. On upozorava da se ekonomski razvoj ne može zamisliti bez doprinosa što ga ljudskoj dobrobiti daju zdravlje, obrazovanje, građanske i političke slobode. Taj pristup procjenjuje razvoj u terminima pismenosti, sposobnosti slobodnog samoizražavanja, slobodnih izbora i slobode od nasilja. Sposobnosti su ne samo intrinzično nego i instrumentalno značajne. Prema Senovu mišljenju, razvoj neke zemlje može se najbolje potaknuti razvojem građanskih i političkih prava te ulaganjem u zdravstvenu zaštitu i obrazovanje. Tvrdnja da je to luksuz koji se ne može dopustiti prije nego što je dosegnuta određena razina ekonomskog rasta posve je pogrešna« (Giddens, 2000:130).

Giddens, međutim, propušta naglasiti Senovo inzistiranje na nekim specifičnim učincima i prednostima socijalno usmjerenog razvoja čak i u onim društvima koja karakterizira niska razina političkih i građanskih sloboda. Sen zapravo želi pokazati kako socijalni aranžmani i korištenje plodova ekonomskog rasta izravno utječu na **slobodu preživljavanja i životna očekivanja**. S tim u vezi on pravi usporedbu između Kine i Indije koje su učinile značajne napore u razvoju otvorenije, međunarodno aktivnije i tržišno usmjerene ekonomije. Za razliku od Indije, Kina je postigla vrlo opipljive rezultate. Jedan od odlučujućih čimbenika te razlike leži u činjenici da je Kina bila **socijalno pripremljenija** i spremnija za zaokret prema tržišnoj ekonomiji. Predreformaska je Kina bila duboko skeptična spram tržišta, ali nije oklijevala u pogledu osnovnog obrazovanja i širenja zdravstvene zaštite. Kad je ta zemlja, 1979. godine, učinila zaokret prema tržištu ona je već imala visokopismeno stanovništvo, s opsežnim olakšicama za školovanje. U tom pogledu Kina nije bila daleko od obrazovne situacije u Južnoj Koreji i Taiwanu gdje se obrazovano stanovništvo također pokazalo kao bitan faktor korištenja ekonomskih prednosti tržišnog sustava. Suprotno tome, Indija je, u trenutku tržišnog zaokreta 1991. godine, imala polupismeno odraslo stanovništvo, a situacija ni danas nije mnogo bolja. U Kini je i zdravstvena zaštita bila mnogo bolja nego u Indiji jer su socijalne mjere predreformskog režima djelovale jednako kao i na području obrazovanja. Socijalno zaostajanje Indije, s njezinom usredotočenošću na elitističko visoko obrazovanje, zapuštenim školskim obrazovanjem i nemarnim odnosom prema osnovnoj zdravstvenoj zaštiti, tu je zemlju ostavilo nepripremljenom za ozbiljniju ekonomsku ekspanziju.

O socijalnim aranžmanima ovise i mnogi drugi pokazatelji razvoja, a Sen posebno izdvaja životna očekivanja, priraštaj stanovništva, stopu smrtnosti itd. Pribjegavajući komparativnim uvidima on pokazuje da su narodi Kine, Sri Lanke i indijske države Kerale, bez obzira na vrlo nisku razinu prihoda, ostvarili viši stupanj životnih očekivanja nego znatno bogatiji narodi Brazila, Južne Afrike i Namibije. Kerala je, u krajnje heterogenom i pretežno nerazvijenom okruženju, ostvarila »impresivnu razinu« životnih očekivanja, nisku stopu priraštaja, visok stupanj pismenosti itd., ali ostaje

pitanje zašto tako uspješan razvoj »ljudskog kapitala« nije popraćen i uspješnim porastom dohotka i ekonomskog prosperiteta općenito. Taj deficit Sen objašnjava nedostatkom odgovarajuće **ekonomske politike** koja bi bila okrenuta smionijim ulaganjima u proizvodnju na tržišnim osnovama, što bi bilo komplementarno već oprobanoj usmjerenosti na **ljudski kapital**. U konačnici bi zapravo sve trebalo služiti snaženju te vrste »kapitala«. Odatle i tvrdnja da investicijsko zanemarivanje ljudskog kapitala spada u one oblike politike koje se s pravom označava kao **financijski konzervativizam**. To je upotreba javnih resursa za ciljeve koji su daleko od socijalne važnosti, a zamašne isporuke oružja siromašnim zemljama jedan je od najnesretnijih izraza takve »investicijske strategije«. Zagovarajući antikonzervativnu financijsku strategiju i afirmirajući njezinu primjerenost bez obzira na svojstvene joj deficite, Sen izvlači zaključak da se »kvaliteta života, unatoč niskim dohocima, može osjetno poboljšati ako se uvedu adekvatni programi socijalnih službi. Činjenica da obrazovanje i zdravstvena zaštita produktivno djeluju i na ekonomski rast opravdava tvrdnju prema kojoj siromašne ekonomije moraju maksimalno voditi računa o socijalnim aranžmanima, ne čekajući da prvo postanu bogate« (Sen 1999:49).

No socijalni aranžmani i usmjerenost na razvijanje ljudskog kapitala ne mogu pobjeći od općevažeće logike **tržišta**. Od nje ni ne treba bježati ne samo zbog toga što je dominantna nego i zbog toga što je na svoj način primjerena načelima slobode. Kao sljedbenik Adama Smitha Sen je, dakako, privrženik **tržišne filozofije** ali ne i **tržišne idolatrije**. On je protiv praznovjerice koja danas obilježava poimanje tržišta. Podsjeća na T. H. Huxleya i iz njegove knjige **Znanost i kultura** preuzima ovu misao: »Uobičajena se sudbina novih istina sastoji u tome da počinju kao hereze a završavaju kao praznovjerice« (Sen, 1999:111). Upravo se to dogodilo s istinom o značenju tržišta u ekonomskom životu. U ne baš tako dalekoj prošlosti mnogi su ekonomisti upozoravali na ozbiljna ograničenja i »defekte« tržišta. Intelektualno odbacivanje mehanizama tržišta često je vodilo do radikalnih stajališta o posve drugačijim metodama organizacije svijeta, pri čemu se uopće nije ozbiljno propitivalo mogu li te predložene alternative patiti od nedostatnosti gorih od onih što ih proizvodi tržište. Unatrag nekoliko desetljeća intelektualna se klima »dramatično« promijenila i slika je posve obrnuta. Pohvala vrlinama tržišta postala je nekom vrstom standardne općenitosti. Naglašavanje njegovih defekata recipira se kao tip mišljenja koji je potpuno oprečan suvremenoj kulturi. »Negdašnji neupitni strah (od tržišta) danas se pretvorio u herezu, a negdašnja hereza danas je postala praznovjericom« (Sen, 1999:111).

Stoga Sen konstatira da je neophodno poduzeti kritičko preispitivanje standardnih preduvjerenja i političko-ekonomskih stavova. On podvlači da su zasluge tržišnih mehanizama općenito prihvaćene ali da tržišne nedostatnosti nisu dovoljno procijenjene. Novije su rasprave usredotočene na **rezultate** (dohotke, koristi) što ih u konačnici stvaraju tržišni mehanizmi. To se, dakako, ne može zanemariti, ali valja imati na umu da neposredno očitovanje slobode tržišnih transakcija proizlazi iz temeljne važnosti same te slobode. Ljudi nedvojbeno imaju »dobre razloge« da neprestano obavljaju kupnju i prodaju, da racionalno koriste razmjenu i sve njezine moguće životne prednosti (Smith, 1970; Sen, 1999:126). Poricanje te slobode bila bi najveća greška društva. Pa ipak, iako taj teorem ima prioritet, ne treba ga uzimati zdravo za gotovo. To se najjasnije vidi na primjeru **zaposlenosti**. U okolnostima u kojima je uskraćena mogućnost zaposlenja ili u kojima je na djelu tiranijski oblik rada, odsutnost slobode sama po sebi tvori najgoru vrstu lišavanja. Zato uz slobodno tržište uvijek ide

i slobodna potraga za zaposlenjem. A ona je toliko nesigurna i neizvjesna da su joj nužni stanoviti komplementarni, **netržišni mehanizmi**. Sen se zalaže za »komplementarnost između različitih institucija, ponajprije između netržišnih organizacija i tržišta« (Sen, 1973; Sen, 1999:116;). Tržišni su mehanizmi efikasni, njihovi su rezultati nesumnjivi, no ta efikasnost sama po sebi ne jamči distributivnu jednakost supstancijalnih sloboda. Zbog toga je u zemljama u razvoju od ključne važnosti **javna politika** koja vodi računa o komplementarnim socijalnim mehanizmima. Oni su nadopuna a ne puka korekcija tržišnih sloboda. Oni proizlaze iz stvarnosti a ne iz socijalne utopije. Njihov je realizam odgovor onom tipu tržišno–ekonomskog realizma izraženog u takozvanom **Paretovu optimumu**, naime stanju u kojemu nije moguća nijedna promjena ili prilagodba, kojom se poboljšava položaj jednog subjekta, a da se ne pogoršava položaj drugog ili drugih subjekata (Baletić, 1995:648). Sloboda za efikasnost, koja prebiva u samim načelima tržišne doktrine, ni u kojim se okolnostima ne može pretvoriti u puku samodostatnost. Takva samodostatnost empirijski zapravo i ne postoji i stoga se s velikom teškoćom susreću svi oni koji je žele definirati. Utilitarna je definicija, doduše, moguća ali, kao što smo vidjeli, ona na vodi računa o supstancijalnosti i različitosti sloboda koje se ne dovode u pitanje ni tržištem ni tržišnim načelima nego jednostranom interpretacijom tih načela. Ni iz Smithovih analiza tržišnih mehanizama ne slijedi pouka da se mora zauzeti stav »za« ili »protiv« tržišta.

Drugim riječima, i na praktičnoj razini, pokazuje se da je najrazboritiji onaj tip mišljenja koji istodobno vodi računa o uravnoteženoj ulozi vlade, različitih socijalnih i političkih institucija i funkcioniranja razgranatih tržišnih mehanizama. To je onaj model što ga u retorici Svjetske Banke nazivaju »obuhvatnim razvojnim okvirom« (Sen, 1999:126; Wolfensohn, 1999). Riječ je o »okviru« koji odbacuje parcijalizaciju razvojnog procesa, što znači da ne prihvaća svođenje tog procesa na jednu od njegovih »dominantnih zadaća«, primjerice takozvanu **liberalizaciju**. Sen drži da je ta usredotočenost na »jedinствене« i »sverješavajuće« razvojne lijekove, kao što su »otvorenost tržišta« ili »održanje pravih cijena«, dugo vremena zaokupljala ne samo glavne aktere Svjetske Banke nego i profesionalno mišljenje općenito. Za razliku od toga, danas je sve izraženija svijest o »potrebi višedimenzionalnog i integriranog pristupa kojemu je cilj pokretanje istodobnog napretka različitih područja, pa i različitih institucija, dakle cijelog jednog sklopa aktera koji se međusobno nadopunjuju i osnažuju« (Sen, 1999:127). Ako je razvoj shvaćen kao sloboda onda se – u okolnostima kritičkog prihvaćanja tržišta – moraju imati na pameti različiti instrumenti slobode. Sen ne problematizira dihotomiju **jednakosti i slobode**, kao što se to radi u klasičnoj i suvremenoj socijalnoj i ekonomskoj filozofiji na Zapadu. Njega najviše zanima prikladno i moguće pomirenje između sloboda što ih daje tržište i sloboda za kojima teži svaka zajednica kojoj je stalo do socijalne pravednosti. Odatle nužno proizlazi i pitanje **demokracije**.

DEMOKRACIJA I PITANJE GLADI

Sen ne izlaže neku posebnu demokratsku doktrinu, ali jasno daje do znanja da misli na onaj tip poretka koji omogućuje procvat svih vidova slobode. To je onda i poredak koji daje najviše izgleda samom razvoju. Polazi od retoričkog pitanja koje se često postavlja u teorijskim raspravama: treba li prvo dokidati bijedu i siromaštvo ili uspostavljati jamstva političkih i građanskih sloboda koje su siromašnim narodima još nedostupne? U tom »temeljnem antinomijskom« pitanju riječ je o odnosu između **ekonomskih potreba i političkih sloboda**. Tumačenje navedenog odnosa obilježeno

je tendencijom zanemarivanja političkih sloboda i naglašavanja **urgentnosti** ekonomskih potreba. Taj je pristup pogrešan. Konceptualizacija ekonomskih potreba bitno ovisi o otvorenosti javnih rasprava koje je nemoguće provesti bez temeljnih političkih sloboda i građanskih prava. Intenzitet ekonomskih potreba osnažuje urgentnost političkih sloboda. Temeljna »politička i liberalna prava« **neposredno** su važna za ljudski život i oblikovanje osnovnih čovjekovih sposobnosti. Ona igraju **instrumentalnu** ulogu u izražavanju zahtjeva koji nemaju nikakva domašaja ukoliko se ne očituju na razini političkog mišljenja i odlučivanja. Značajna je i njihova **konstruktivna** uloga u »konceptualizaciji« potreba ili razumijevanju »ekonomskih potreba« u društvenom kontekstu.

Ta opća svojstva dolaze do specifična izražaja u zemljama u razvoju u kojima je evidentno suprotstavljanje demokraciji i temeljnim građanskim i političkim slobodama. Suprotstavljanje proizlazi iz triju izvora. Prvi je izvor sadržan u uvjerenju da navedene slobode i prava ometaju ekonomski rast i razvoj. To je teza koju je najeksplicitnije formulirao svojedobni premijer Singapura Lee Kuan Yew i koja se zbog toga naziva »Lee-tezom«. Drugi izvor leži u tipu shvaćanja koje se formulira na slijedeći način: ako siromašni narodi moraju izabrati između uspostave političkih sloboda i procvata ekonomskih potreba oni će se svakako opredijeliti za potonje. U tom tipu mišljenja očigledna je opreka između **prakse demokracije** i njezina opravdanja, što znači da većina, suočena s tim izborom, odbacuje demokraciju. Na crti je takvog mišljenja i argument prema kojemu pravi problem i nije u tome što narod aktualno izabire već u tome koji ga **razlozi** vode u njegovu opredjeljenju. Ako se ljudi imaju razloge da prije svega uklanjaju ekonomsku oskudicu i bijedu tada je razložito i njihovo odustajanje od političkih sloboda, koje će ionako jednoga dana dospjeti na listu njihovih prioriteta. Treći se izvor krije u već uvriježenoj tvrdnji da politička sloboda, slobode i demokracija predstavljaju specifično »zapadni« prioritet koji je usmjeren protiv »azijskih vrijednosti« vezanih za **red** i **disciplinu** a ne za slobodu. Odatle onda proizlazi i stav da je cenzura tiska u azijskim društvima (zbog njihove usredotočenosti na red i disciplinu) prihvatljivija nego na Zapadu. Za ilustraciju Sen navodi mišljenje singapurskog ministra vanjskih poslova koji je, na Konferenciji o ljudskim pravima održanoj u Beču 1993. godine, izjavio da »univerzalno priznavanje ljudskih prava može biti smetnjom ukoliko se univerzalizam koristi u cilju poricanja ili prikrivanja zbiljskih razlika«. Isti smisao ima i izjava kineskog ministra vanjskih poslova: »Pojedinci se moraju pridržavati državnih prava više nego svojih vlastitih« (Sen, 1999:148–149). Ta tvrda retorika potpuno je oprečna planetarnoj retorici ljudskih prava koja su postala sastavnim dijelom literature o razvoju.

Kao zagovornik demokratskog poimanja razvoja Sen radikalno osporava ta autoritarna shvaćanja. Visoka stopa ekonomskog rasta Kine i Južne Koreje ne može se prihvatiti kao dokaz da je autoritarizam prikladniji politički model razvoja. Sustavne empirijske studije ne daju stvarnu potpru tvrdnji o općoj suprotnosti između **političkih sloboda** i **ekonomske uspješnosti**. Izravna povezanost tih faktora ovisi o nizu drugih okolnosti, tako da neka statistička istraživanja govore o vrlo slaboj a druga pak o izrazito pozitivnoj relaciji. Iako je teško odbaciti i jednu i drugu varijaciju te povezanosti, ostaje činjenica da politička sloboda i sloboda općenito imaju vrijednost po sebi, vrijednost koju ništa ne može dovesti u pitanje. U tom je kontekstu osobito važno imati na umu povezanost između političkih i građanskih prava, s jedne, i suzbijanja najgorih nepogoda (kao što je glad), s druge strane. Politička i građanska

prava daju ljudima mogućnost da skrenu pozornost na opće potrebe i da zahtijevaju primjereno javno djelovanje. Odgovor vlade na akutne ljudske patnje najčešće ovisi o pritiscima kojima je ona izvrgnuta i zbog kojih prakticiranje političkih prava (izbora, kritike, prosvjeda) može dovesti do uistinu drugačijeg stanja. Upravo se na tom primjeru potvrđuje ono što Sen naziva »instrumentalnom« ulogom demokracije i političkih sloboda.

No bez obzira na sve argumente o prednostima demokracije ne smije se previdjeti opasnost preuveličavanje njezine djelotvornosti. Političke slobode i slobode općenito nesumnjivo su blagotvorne, ali njihova djelotvornost ovisi o tome kako se one koriste. Demokracija se pokazala iznimno djelotvornom u suzbijanju nevolja koje je lako razumjeti i koje su tako teške da izazivaju izravnu privrženost njezinom »simpatičnom obliku«. Ali postoje i brojni problemi koji često ostaju izvan njezina domašaja. Primjerice, indijski uspjeh u iskorijenjivanju gladi nije popraćen uklanjanjem stalne pothranjenosti, nepismenosti i spolnih nejednakosti. Neprimjereno **practiciranje demokracije** pojavljuje se i u stanovitim nedostatnostima najzreljih demokracija. O tome svjedoči krajnje oskudna zdravstvena zaštita, obrazovanje i socijalna sredina Afroamerikanaca u Sjedinjenim Državama, za koje je karakteristična iznimno visoka stopa smrtnosti. Djelovanje američke demokracije nije suzbilo tu evidentnu činjenicu. Demokracija stvara sklop pogodnosti i mogućnosti, ali njihova upotreba iziskuje diferenciranu analizu koja je usredotočena na **praksu** demokracije i ljudskih prava. U tom se smislu ne može ignorirati nizak postotak glasača (osobito afroameričkih) na američkim izborima, kao ni drugi znakovi apatije i otuđenja. »Demokracija nije automatski lijek za sve bolesti i ona ne može imati učinak kinina u liječenju malarije. Pogodnosti što ih ona pruža mogu se pozitivno oploditi u cilju postizanja željenih učinaka. To je, dakako, glavna značajka slobode općenito jer mnogo toga ovisi o načinu faktičkog provođenja slobode« (Sen, 1999:155).

Pa ipak, uza sve te praktične relativizacije, vrijednost se demokracije najviše dokazuje na pitanju **gladi**. To je, drži Sen, krunski dokaz njezinih osnovnih prednosti pred drugim sustavima. Za uklanjanje gladi u modernom svijetu bitno je adekvatno razumijevanje njegovih uzroka a ne inzistiranje na mehaničkoj ravnoteži između **hrane i stanovništva**. U analizi gladi središnje mjesto zauzima supstancijalna sloboda pojedinca i obitelji da priskrbe odgovarajuću količinu hrane, koju se može pribaviti bilo vlastitim trudom (kao što rade seljaci) bilo kupnjom na tržištu. Čovjek može biti prisiljen na izgadnjelost i u uvjetima kada je okružen obiljem hrane ukoliko mu je, zbog nedostatnog prihoda, uskraćena mogućnost da je kupi na tržištu. S druge strane, i u uvjetima kada je neka zemlja ili regija pogođena izrazitom nestašicom hrane svatko može biti pošteđen od gladi ako se provedu mjere bolje raspodjele dostupnih prehrambenih resursa (primjerice, stvaranje dodatnih zaposlenja i prihoda za žrtve gladi). To se može dopunjavati i poboljšavati uvozom hrane, ali mnoge su prijetnje gladu otklonjene i bez toga, provođenjem pravednije raspodjele smanjenog fonda vlastitih prehrambenih proizvoda. Težište mora biti na **ekonomskoj moći i supstancijalnoj slobodi** pojedinaca i obitelji da kupe dovoljno hrane, a ne na količini hrane u nekoj zemlji. Na pothranjenost, neishranjenost i glad utječe djelovanje cjelokupnog društva i ekonomije a ne samo proizvodnja hrane i poljoprivredna aktivnost. Riječ je o tome da pojave gladi u suvremenom svijetu ovise o ekonomskim i socijalnim međuzavisnostima. Hrana se u ekonomiji ne raspodjeljuje milosrdem ili nekim automatskim sustavom raspodjele. Sposobnost stecanja hrane mora se **zaraditi**. Ono na čemu valja

inzistirati nisu ukupne zalihe hrane u ekonomiji već mogućnost svakog pojedinca da priskrbi, prisvoji i rasporedi određenu količinu proizvoda. Ljudi trpe glad kada im je uskraćena dostupnost nad odgovarajućom količinom hrane. To, naravno, ovisi o stanju zaposlenosti, dohodovnim razinama, proizvodnim mogućnostima poljoprivrede, industrije i drugih djelatnosti. Mnogi narodi u svijetu ne proizvode neposredno hranu, ali su je sposobni pribaviti upošljavanjem u proizvodnji drugih roba.

Iz te ključne međuzavisnosti proizlazi da mnogi narodi mogu izgubiti sposobnost pribavljanja hrane upravo zbog toga što imaju problema s proizvodnjom drugih dobara a ne hrane kao takve. Od gladi se ne umire zbog pukog nedostatka hrane već zbog toga što njezini fondovi i resursi, kojih možda ima u izobilju ili dovoljno, nisu dostupni ili se za njima ne traga. Stoga Sen drži da nije posrijedi samo »endemska glad« koja zahvaća mnoštvo ljudi nego i osobita »ranjivost« onih čije je stanje toliko jadno da se teško mogu sučeliti s ekonomskim promjenama. Žrtve drastične neishranjenosti rezultat su baš tog jadnog stanja najsiromašnijih, koje je povezano s dodatnim ne- daćama što ih stvaraju ekonomske promjene. Cijeli je problem u tome da se potencijalne žrtve gladi počnu promatrati i samorazumijevati kao **aktivni akteri** a ne samo kao »pasivni recipijenti« vladinih zahvata. Uz taj postulat, dabome, ide i realizam koji nalaže djelovanje a ne iščekivanje brze realizacije postuliranog cilja. Potrebni su vrlo različiti institucionalni aranžmani, među kojima su tri odlučujuće naravi: **državna potpora** u stvaranju prihoda i zaposlenja; djelovanje **privatnih tržišta** hrane i rada; oslonac na normalnu **trgovinu i business**. A to su baš oni aranžmani na kojima Sen želi pokazati ulogu demokracije u suzbijanju gladi. Oni su svojstveni demokratski usmjerenom društvu i primjereni su supstancijalnoj brizi ne samo za političke nego i za socioekonomske dimenzije ljudskih sloboda. Ako ti demokratski aranžmani djeluju tada je opasnost od gladi otklonjena. Štoviše, kaže Sen, »u djelujućim višestranačkim demokracijama doista nikada nije bilo gladi« (Sen, 1999:178).

Tome se može uputiti prigovor da je veza između **demokratskih političkih prava i odsustva gladi** »lažna korelacija« te da ona važi samo za bogate demokratske zemlje koje su imune od gladi. No odsustvo je gladi vidljivo i u onim demokratskim zemljama koje su bile vrlo siromašne, kao što su Indija, Botswana i Zimbabwe. Primjeri pokazuju da se u nekim siromašnim demokratskim zemljama zbivao pad proizvodnje i zaliha hrane ali da su one, uspješnije nego neke nedemokratske zemlje, izbjegle kolaps najvećeg dijela stanovništva. Dok su diktatorske zemlje trpjele najveću glad, demokratske su je zemlje preduhitrile usprkos nepovoljnoj prehrambenoj situaciji. Primjerice, u Botswani je između 1979–1981. i 1983–1984. godine pad proizvodnje hrane iznosio 17% a u Zimbabweu 38%, dok je pad u Sudanu i Etiopiji, u istom razdoblju, iznosio skromnih 11 do 12 posto. Dok su Sudan i Etiopija, s komparativno malim padom prehrambene proizvodnje, trpjele masovnu glad to se u Botswani i Zimbabweu nije dogodilo, što valja pripisati zamašnoj preventivnoj politici tih zemalja.

Uzročnu vezu između demokracije i gladi nije teško zapaziti. Glad usmrćuje milijune ljudi u raznim zemljama svijeta, ali nipošto ne ugrožava vlastodršce. Njezine žrtve nikada nisu kraljevi i predsjednici, birokrati i vele vlasnici, vojni dužnosnici i zapovjednici. Ako nema izbora, opozicionih stranaka i prostora za javnu kritiku tada vlastodršci ne podnose nikakve konzekvencije svog nemara u suzbijanju gladi. Demokracija ima tu izvornu prednost da politički potiče **nastojanja** koja su usmjerena na suzbijanje opasnosti od gladi. Druga je njezina prednost **informacija**. Slobodno novinarstvo i praksa demokracije osiguravaju informacije koje imaju golem utjecaj na

politiku suzbijanja gladi. »Tvrdim, kaže Sen, da slobodno novinarstvo i aktivna politička opozicija tvore najbolji sustav upozorenja na opasnosti gladi u nekoj zemlji« (Sen, 1999:181). Izostanak faktora demokracije (povezanosti političkih prava i ekonomskih potreba) najzornije se može pokazati na primjeru masovne gladi u Kini između 1958. i 1961. godine. Sen ponovno napominje da je Kina, čak i prije ekonomskih reformi, u nizu aspekata ekonomskog razvoja bila znatno ispred Indije. Pa ipak, očitovala je veliku nesposobnost u suzbijanju gladi. Kako se danas procjenjuje, u Kini je, u razdoblju 1958–1961. godine, od gladi umrlo oko 3 milijuna ljudi, deset puta više nego za vrijeme posvemašnje gladi koja je 1943. godine zadesila Britansku Indiju. No prednosti demokracije, kao poretka koji uspješno suzbija opasnosti gladi, ne svode se na model »čistih« sloboda jer one same po sebi, i u okolnostima zaostalog društva, ne bi mogle djelovati automatski i spasonosno. Ono što se od demokracije, u takvim okolnostima, očekuje jest i njezina **protektivna** uloga. Kombinacija sloboda i protektivnih mehanizama najdjelotvornija je strategija razvoja i prevladavanja gladi kao njegove najosjetljivije varijable. Sloboda i zaštita slobode – to je ključna karika Senove postekonomističke teorije razvoja. Citirajući pjesnika Williama Cowpera, koji kaže: »Sloboda ima tisuće čari, koje robovi nikada nisu upoznali«, Sen zaključuje da je »razvoj stalno suočavanje s mogućnostima slobode« (Sen, 1999:298). To stajalište, na nov način i novom empirijskom kontekstu, reproblematizira »stare« pojmove (slobodu i razvoj) i stoga je ono poticajno ne samo za sociologiju i ekonomiju nego i za supstancijalnu filozofsku refleksiju. Nije li Hegel definirao povijest kao razvoj svijesti o slobodi?

LITERATURA

- Baletić, Z. (1995). **Ekonomski leksikon**. Zagreb: Leksikografski Zavod »Miroslav Krleža« i Masmedia.
- Giddens, A. (2000). **The Third Way and its Critics**. Cambridge: Polity Press.
- Hirschman, A. O. (1958). **The Strategy of Economic Development**. New Haven: Yale University Press.
- Landes, S. D. (1998). **The Wealth and Poverty of Nations. Why Some are So Rich and Some So Poor**. New York/London: W. W. Norton and Company.
- Martinussen, J. (1997). **Society, State and Market. A Guide to Competing Theories of Development**. London/New Jersey: Zed Books Ltd.
- Ricoeur, P. (2000). L'universel et l'historique. **Magazine littéraire**. No. 370.
- Sen, A. (1973). **On Economic Inequality**. Oxford: Clarendon Press.
- Sen, A. (1987). **On Ethics and Economics**. Oxford: Blackwell.
- Sen, A. (1992). **Inequality Reexamined**. New York: Oxford University Press.
- Sen, A. (1999). **Development as Freedom**. New York: Alfred A. Knopf.
- Smith, A. (1970). **Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda**. Beograd: Kultura.
- Wolfensohn, J. D. (1999). **A Proposal for Comprehensive Development Framework**. World Bank.

DEVELOPMENT AS FREEDOM. POST-ECONOMISM OF AMARTYA SEN

Rade Kalanj

Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

Starting from the assertion that economism (economist reduction) is an already common and constant feature of development, the paper presents a specific attempt to transcend the economist reductionism. This idea belongs to the theory of development by the economic theorist and Nobel-prize winner Amartya, who has designed a very elaborated concept of post-economism. Sen defines development as freedom, and differentiates between substantial and instrumental freedoms, while insisting on their mutual empirical connections. Such a concept of development contains all of its fundamental dimensions – from the market and state up to the political and civil freedoms, the importance of democratic institutions and the protective and social real limitations of freedom and democracy. He is yet so much convinced of his fundamental thesis that he decisively asserts that in an order of freedom and democracy not even famine as the most painful challenge of development can be possible.

Key words: democracy, economism, famine, development, freedom, social arrangements, substantial freedom, market

ENTWICKLUNG ALS FREIHEIT. POST-ÖKONOMISMUS VON AMATRYA SEN

Rade Kalanj

Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

Ausgehend von der Feststellung, dass Ökonomismus (ökonomistische Reduktion) ein schon fest verankertes und andauerndes Merkmal der Entwicklungstheorien ist, wird in diesem Text ein spezifischer Versuch der Überwindung von ökonomischem Reduktionismus unternommen. Hier handelt es sich um die vom Wirtschaftsteoretiker und Nobelpreisträger Amartya Sen entworfene Entwicklungstheorie, in der er ein sehr gut ausgearbeitetes Konzept des Post-Ökonomismus darstellt. Sen definiert Entwicklung als Freiheit, wobei er zwischen der substanziellen und instrumentalen Freiheit unterscheidet und auf ihrer gegenseitigen empirischen Verbundenheit besteht. Im Rahmen dieser Auffassung der Entwicklung werden alle ihre wesentlichen Dimensionen präsentiert – von Markt und Staat bis zu den politischen und bürgerlichen Freiheiten, der Bedeutung demokratischer Institutionen und einer protektiv-sozialen Rolle der Demokratie. Indem er Freiheit preist und sie mit der Entwicklung gleichsetzt, lässt er die realen Grenzen der Freiheiten und der Demokratie nie ausser Acht. Trotzdem ist er von seiner Hauptthese in einem solchen Ausmass überzeugt, dass er entschieden behauptet, dass in einer von Freiheit und Demokratie geprägten Ordnung nicht einmal die Hungersnot als größte Herausforderung der Entwicklung möglich ist.

Grundausrücke: Demokratie, Ökonomismus, Hungersnot, Entwicklung, Freiheit, soziale Arrangements, substanzielle Freiheit, Markt